

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ АЛКОГОЛІЗМУ

Пияцтво має давню історію. Відомо, що люди вживали алкогольні напої з незапам'ятних часів. Першу пляшку горілки виготовив арабський медик і хімік ар-Разі (Разез) у 860 році. Як алкогольний напій, горілка стала відома у Росії з XVI ст. [1]. Т.І. Авдоніна відзначає, що з цього часу у “Російській імперії починається моральне розтління народу” [2]. З часом вживання алкоголю міцно ввійшло у побут, стало важливим сенсом життя, навіть складовою менталітету, способом проведення вільного часу, вирішенням приватних проблем. Сформувалася своєрідна пияцька “культура”, відпрацювалася технологія виробництва горілчаних напоїв у домашніх умовах тощо. На жаль, помірне вживання алкоголю поступово переросло у масове споживання і сьогодні має характер епідемії. Свідченням цього є той факт, що Україна займає невтішне перше місце у Європі за рівнем підліткового алкоголізму. Українські діти та молодь споживають алкоголь найбільше у світі порівняно зі своїми ровесниками з інших країн. Друге місце, за даними ВООЗ, у рейтингу споживання алкоголю серед дітей та молоді посідають ізраїльтяни [8]. Тобто державна політика профілактики та боротьби з пияцтвом у нашій країні не має великого успіху. Тому постала необхідність визначити проблеми поширення пияцтва у суспільстві, особливо серед молоді віком до 21 року.

Проблеми поширення алкоголізму давно є предметом дослідження вчених, лікарів, соціологів. Антиалкогольну тематику у своїх працях висвітлювали В.А. Рязанцев (соціально-психологічні і медичні проблеми пияцтва та алкоголізму), А.Л. Ігонін (прояви алкоголізму та шляхи їх подолання), Л.М. Юр'єва (історія культу), Н.Ю. Максимова (соціально-психологічні аспекти алкоголізму), В.Г. Грибан (вплив алкоголю на здоров'я людини), С.А. Щудло (соціальний механізм адаптації молоді до ринкових умов), Камбур А.В. (соціальна адаптація особистості в суспільстві переходного типу: зміна ціннісних орієнтирів), Довгалоук В.О. (соціальна девіантність у молодіжному середовищі: передумови, різновиди та регулятиви) та інші науковці.

З погляду на історію алкоголізму, можна виокремити два напрямки боротьби з пияцтвом: 1) обмеження виробництва алкогольних напоїв; 2) пропаганда здорового способу життя. Так, намагаючись повністю підпорядкувати виробництво горілки і вина та отримати максимальний прибуток від їх реалізації, російський уряд, починаючи з 1894 року, повністю монополізував цей процес. У свою чергу, у 1914 році, на по-

чатку I Світової війни, російський імператор Микола II видав спеціальний указ про заборону пияцтва та продажу горілки на території імперії. З приходом радянської влади розпочалася активна та безкомпромісна боротьба з пияцтвом. Це знайшло своє відображення у постановках VIII з'їзду партії більшовиків (1919 р). Створення "Всесоюзного товариства щодо боротьби з алкоголізмом" у 1928 році було продовженням державної політики, націленої на викорінення пияцтва як негативного соціального зла. За радянських часів держава мала повний контроль за випуском і реалізацією спиртних напоїв. Але, незважаючи на профілактичні та пропагандистські заходи, націлені на боротьбу з цим соціальним злом, пияцтво мало значне поширення серед радянського народу. Сплеск алкоголізму був надзвичайно помітний у 1960 роках – випуск горілки зріс на 500 %. У період перебудови в Радянському Союзі (1985-1990 рр.) спроби керівництва КПРС та країни на чолі з М.С. Горбачовим запровадити у життя "сухий закон" закінчилися невдачею. Безалкогольні весілля, свята, дні народження приживалися повільно, і на жаль, особливого успіху серед народу не мали. Взнаки давни негативні алкогольні традиції. Але все ж позитивні зрушення були. Тривалість життя чоловіків зросла на 2,6 років, прогули на робочих місцях знизилися на 30-40 %, значно підвищилася продуктивність праці. В чому ж причина провалу антиалкогольної кампанії? По-перше, боротьба з п'янством почалася без ради з народом і без попередньої підготовки населення до безалкогольного укладу життя. По-друге, антиалкогольний рух виявився економічно не підкріпленим. Також не було враховано долю алкогольного капіталу у грошовому обігу країни. По-третє, не була нейтралізована алкогольна і торгівельна мафія.

На превеликий жаль, у незалежній Україні поки що не існує ефективної профілактики і якісних засобів (політичних, економічних, ідеологічних) боротьби з цим соціальним злом. Пияцтво має значне поширення серед народу. Алкоголізм є складовою девіантної поведінки. Соціологія девіантної поведінки зосереджує увагу, насамперед, на розкритті сутності девіацій (відхилень) у поведінці людей на основі комплексно-системного підходу, який включає біологічний, психологічний, соціальний аспекти [3].

У традиціях споживання алкоголю спеціалісти виділяють винну, пивну і горілку моделі, які склалися історично. Практичний лікар-нарколог В.А. Рязанцев, який тривалий час працював у Жовтневій ЦРЛ Миколаївської області і з яким автор співпрацював, ставить питанні звичай вживання алкоголю на перше місце серед основних причин поширення пияцтва, а також виділяє позаобрядові звички, які вко-

ренилися у свідомість багатьох людей та думку про те, що помірне та нечасте вживання спитного суттєвої шкоди організму людини не завдає [4, с. 5]. Але відомі часті випадки, коли регулярне, хоч і у незначних дозах, уживання алкоголю ставило людину в повну залежність від нього. “Алкогольні звичаї виконують при цьому, принаймні, дві соціальні функції: по-перше, вони виступають засобом стабілізації існуючих у даному середовищі форм вживання алкоголю і відношення до них, і, по-друге, здійснюють відтворення цих відносин у житті нових поколінь”, – наголошують Б.С. Братусь і П.І. Сидоров [5, с. 48].

Отже, питейні звичаї є однією, але не основною причиною поширення алкоголізму серед населення, особливо серед молоді і неповнолітніх. Сьогодні набувають особливого значення соціальні, економічні та політичні чинники, які породили масу проблем для населення: безробіття, низький прожитковий мінімум, нестабільність політичної ситуації, неконтрольоване підвищення цін, корупція, зловживання державною владою, відсутність чітких ідеологічних орієнтирів та національної ідеї. У цих умовах молодь виявилася найбільш незахищеною і вразливою верствою населення.

Алкоголь – це сильнодіюча отрута, яка вражає усі органи людини і, у першу чергу, головний мозок; наркотична речовина, що уповільнює реакцію організму та роботу мозку. Вживання алкоголю викликає негативні ефекти, серед яких нерозбірлива мова, почервоніння шкіри, сонливість, немотивована агресія, погіршення координації, нудота, блювота, пониження самоконтролю і підвищення роздратованості, часте сечовиділення, запаморочення. При регулярному споживанні алкоголю у значних кількостях може виникнути цероз печінки, порушення структури мозку, серцевий біль. Інколи алкоголь піднімає настрій, але, в основному, посилює депресію. Після вживання горілки чи вина часто підвищується статевий потяг, але ерекція значно погіршується. Наявність у головному мозку великої кількості ліпідів, у яких алкоголь розчиняється, є причиною швидкого сп’яніння. Алкоголь зберігається в організмі людини від 17 до 90 діб. Результатом вживання спиртних напоїв є порушення психічного та втрата фізичного здоров’я. Люди, які зловживають алкоголем, частіше хворіють, отримують виробничі та побутові травми, допускають брак у роботі. Більше 70 % дорожньо-транспортних пригод трапляються через вину нетверезих водіїв. Більше 90 % правопорушень і злочинних дій скоєно у стані алкогольного сп’яніння.

Сумним є той факт, що останнім часом алкоголізм молодшає. Починаючи з 1988 року, в області щороку реєструвалося до 5 випадків підліткового алкоголізму. За статистикою, більш як 80 % людей у віці

12-22 років вживають алкогольні напої. Середній вік, по досягненні якого молодь починає вживати алкоголь, – 14 років. За дослідженнями А.Ф. Кисельова, І.П. Римара та інших науковців, у віковому складі хронічного алкоголізму в різні періоди склали 18-22 % від загальної чисельності диспансерних хворих особи 18-30 років, 78-82 % – особи 30 років і більше, у т. ч. 10 % – пенсіонери. 84,4 % хворих, які перебувають на диспансерному обліку, – чоловіки; 15,6 % – жінки. Соціальний склад хворих на хронічний алкоголізм: 32 % – робітники та службовці, 10 % – працівники сільського господарства, 58 % ніде не працюють і не навчаються. Регулярно п'ють пиво, вино, горілку 33 % юнаків та 20 % дівчат. Наприклад, пиво вживає кожен третій підліток у віці 12 років, а у 13 років – більше 60 % підлітків. За дослідженнями вчених, алкоголем зловживають майже 16 % учнів загальноосвітніх шкіл, 24 % – студентів ПТУ, біля 34 % – студентів технікумів і коледжів, більше 33 % – студентів ВУЗів. В Україні 40 % підлітків вживають алкогольні напої принаймні 1 раз на місяць [8]. За даними Ф.Г. Крутова (1986 р.), серед дорослих, які зловживають алкоголем, 31,8 % почали вживати його у віці до 10 років, 64,4 % – у 11-15 років, 3,8 % – у 16-18 років. За дослідженням П.Д. Павленок та М.Я. Рудне-вої, пияцтво є причиною хуліганства і звалтувань у 90 % випадків; грабунків, убивств, розбійних нападів у 70 % випадків; біля 50 % усіх розлучень теж пов'язано з надмірним уживанням алкоголю [6, с. 70].

За даними обласного УМВС у Миколаївській області, в 2007 році було скоєно 795 актів фізичного насильства на ґрунті пияцтва. За 8 місяців 2008 року працівниками міліції зроблено 2 790 виїздів до сімей, у яких було скоєно насильство. На обліку в органах правопорядку за ст. 173 п. 2. Карного Кодексу України (вчинення сімейного насильства) у 2008 році перебувають 2 179 осіб; попереджено 279 осіб. У 2007 році ця цифра була дещо нижчою і складала 2 243 чол. Незважаючи на те, що у 2007 році рівень алкоголізму області знизився порівняно з 1981 роком у 1,9 разів, він все ще залишається на досить високому рівні. Але з 2000 до 2007 року чисельність хворих на алкоголізм починає поступово зростати. Порівняно з 1991 роком (142 випадки) майже удвічі зросли алкогольні психози (248 випадків). Загалом у Миколаївському обласному наркологічному диспансері в 2008 році стоїть на обліку майже 10 тис. алкоголіків, “армія” яких щорічно поповнюється 1 тис. чол. [7, с. 57]. Показник поширеності хронічного алкоголізму в Україні в 2005 р. склав 134,4 на 10 тисяч населення, в Миколаївській області – 71,09. Для порівняння – показники наших сусідів: Херсонська область – 169,3, Одеська – 154,9, Кіровоградська – 151,0 на 10 тисяч населення [7, с. 55].

Алкоголізм – страшне зло не лише для однієї людини, але й для всього суспільства. З медичної точки зору, алкоголізм – це хронічне захворювання, яке характеризується непереборною тягою людини до спиртних напоїв. Із соціальної – це форма девіантної поведінки, яка характеризується паталогічною тягою людини до алкоголю з наступною і невпинною деградацією особистості. Безмірне та систематичне вживання алкоголю називається пияцтвом [6, с. 70-71]. Дослідниками виокремлюються первинний алкоголізм, який має генетичне підґрунтя; вторинний, що базується на серйозних психічних розладах; та реактивний, який спостерігається у хворих після значних пережитих потрясінь та душевних криз [6, с. 71]. Багатолітній досвід боротьби з цим недугом показав, що алкоголізм – соціальне явище, котре починається з рюмки, яка випивається без особливого бажання, за традицією, з почуття солідарності із оточуючими людьми. На перших порах ця хвороба непомітна для оточуючих, та й сама людина не помічає, як втягується у пияцтво і з часом стає залежною від алкоголю. Характерні для алкоголізму ознаки виникають не відразу, а поступово, через певний проміжок часу: тремтіння рук, головний біль, відсутність апетиту, погіршення пам'яті та послаблення волі [4, с. 3].

За дослідженнями П.Д. Павленок і М.Я. Рудневої, авторів навчального посібника “Соціальна робота з особами і групами девіантної поведінки” (2007 р.), у дітей і підлітків алкоголізм має ряд суттєвих відмінностей:

- швидке звикання до спиртних напоїв;
- важке протікання хвороби;
- вживання дитиною чи підлітком великої дози алкоголю;
- швидкий розвиток запійного пияцтва;
- низька ефективність лікування.

До факторів, які сприяють швидкому звиканню молодих людей до алкоголю, вчені відносять такі: приклад вживання спиртних напоїв членами сім'ї та авторитетними для них людей, низький рівень матеріального забезпечення сім'ї, вживання алкоголю як засобу “швидкого дорослішання” та самоствердження, широка та агресивна пропаганда алкоголю у засобах масової інформації, на телебаченні, у кінофільмах, негативний приклад однолітків, пошук виходу зі складних життєвих ситуацій [6, с. 72,73].

Підліток, який починає систематично вживати горілку, вино, пиво тощо і присвячує цьому заняттю декілька днів на тиждень, і гадки не має, що він поступово стає полоненим алкоголізму. З часом привід для випивки знаходиться постійно, формується своя компанія, виникають традиції, ритуали (наливати “однією рукою”, пусту пляшку зі столу

треба прибрати, зберегти пробку до наступної зустрічі, закушувати лише після третьої тощо), тобто виникає система пияцтва. Алкоголік спрямовує всі свої зусилля на реалізацію нестримного бажання випити спирного. Його думки й розмови “присвячені” проблемам задоволення своїх нездорових потреб. А задовольнивши їх, тобто напившись до безпам’ятства, він автоматично відключається від проблем сімейних, побутових, виробничих, соціальних.

Однією з причин зростання кількості алкоголіків у країні є нестабільна політична ситуація, економічна криза, втрата суспільством ідеологічної орієнтації. Особливо помітне різке зростання пияцтва у середині 1990 років, коли Україна ввійшла у період суспільної кризи.

Отже, алкоголізм – хвороба за власним бажанням, спрямована на задоволення егоїстичних приватних потреб; жоден алкоголік не хоче добровільно позбавити себе задоволення. Незважаючи на наявність хронічних хвороб, загрозу смерті, докази лікарів, умовляння членів сім’ї, алкоголік не кидає пити. В нього знижується відчуття реальності й існуючої небезпеки, спостерігаються відхилення у психіці, фізичні зміни в організмі (обличчя стає землистого кольору, хитаються і випадають зуби, втрачається гострота зору, слуху, уповільнюється реакція). Близько 10 % осіб, які вживають алкоголь, стають алкоголіками. Систематичне вживання горілки, вина, пива призводить молоду людину до часткової чи повної алкогольної залежності. Алкоголіки мало їдять, мало і рідко закушують, у них зникає така захисна функція, як блювотний рефлекс, тому все випите залишається у шлунку і всмоктується в кров. Важливо відмітити, що у кожної людини своя переносимість алкоголю. У народі давно помічено, що після першої випитої чарки людина стає схожою на пихатого індика, після другої – на вовка, після третьої – на свиню.

Вживання алкоголю викликає поступове і невпинне отруєння організму. Ряд дослідників (А.Ф. Кісельов, С.Г. Хотіна, П.І. Римар, М.Г. Іванов) вважає, що алкоголізм розвивається за такою схемою:

- перша (початкова) стадія, або астенічна, супроводжується хворобливим потягом до алкоголю. Виникає психічна залежність, зникає захисний блювотний рефлекс, підвищується толерантність до алкоголю, виникає пияцтво на самоті;
- друга стадія характеризується неперебірливістю у вживанні алкогольних напоїв, подальшим підвищенням толерантності до досягнення його плато, втратою самоконтролю, психічною і фізичною залежністю. Змінюється особистість за астенічним чи апатичним станом із появою частих гострих психопатичних розладів при зтяжній абстиненції.

- третя стадія – кінцева (енцефалопатична), супроводжується вираженими ознаками психічної, фізичної залежності, сімейної та соціальної дезадаптації, органічної недоумкуватості, втратою працездатності. Для третьої стадії захворювання характерні ускладнення: часті випадки алкогольних психозів та судомних нападів, помутніння пам'яті, щоденне похмілля, розпад особистості, плутаність думок. Жага випити призводить до систематичного пияцтва. Людина п'є сурогати, одеколони, рідину для тормозної системи автомобіля, лосьйони. У нього розвивається відчуття страху, тривоги, безпідставної підозрілості, психози.

У підлітків відмічається затримка фізичного і психічного розвитку з проявами соматоневрологічних порушень. Швидко настає психопатизація особи, розвиваються психоорганічні синдроми зі зниженням пам'яті, а відсутність соціальної адаптації призводить до протиправних дій [7, с. 53].

Регулярне та безконтрольне вживання алкоголю викликає цілий ряд ускладнень. Одним із них є “біла гарячка” – алкогольний психоз, який виникає, як правило, у стані похмілля, безпідставного страху, безсоння, кошмарів. У алкоголіка тремтять руки, з'являються слухові та зорові галюцинації, видіння. Він бачить своїх переслідувачів, чортів, зелених чоловічків, змій, чудовиська, страшних павуків та комах, які вкрили все його тіло. Галюцинації мають для нього реальний характер. Алкоголік має хворобливий, переляканий вигляд, ховається від переслідувачів, кидається каміннями в уявних ворогів, кричить, розмовляє з уявною людиною, скаржиться йому на свою долю, плаче. Інколи “біла гарячка” призводить до самогубства.

Іншою формою алкогольного психозу є алкогольне марення, яке виникає навіть після короткочасного пияцтва і проявляється у появі нав'язливих думок, які постійно переслідують алкоголіка (ревнощі, підозрілості, очікування змови).

Особливо складними та небезпечними є наслідки вживання алкоголю дітьми та підлітками. Серед них:

- соціально-економічні наслідки (дочасне припинення навчання, труднощі з працевлаштуванням тощо);
- соціально-психологічні (розрив сімейних та дружніх стосунків, проблеми у класному колективі, загальна деградація морального стану);
- кримінальні (поступове та невпинне втягування у кримінальну сферу, скоєння злочину);

– фізичні (кардинальна шкода власному здоров'ю) [6, с. 73].

Алкоголізм – хвороба виліковна. Але переважна більшість алко-голіків хворими себе не вважає і активно відмовляється від сторонньої допомоги. Тривогу викликає той факт, що значна кількість підлітків і молодих людей, піддаючись життєвим обставинам, бажанню виокремитися із середовища однолітків, бравати, самоствердитися, наслідуючи кумирів (співаків рок-груп, акторів кіно і телебачення), зважаючи на широку рекламну кампанію спиртних напоїв по телебаченню, радіо, зовнішньої реклами тощо, стають на шлях пияцтва. На нашу думку, цьому є пояснення. Так, в Україні поки що не склалася система соціального виховання підростаючого покоління, ціле-спрямованої державної політики щодо профілактики та боротьби з алкоголізмом; активному поширенню пияцтва сприяє реклама алкогольних напоїв у засобах масової інформації (на відміну від цигарок, не знайдено жодної пляшки горілки чи вина, на якій було б написано про шкідливе вживання алкоголю), зовнішня реклама; повсемісне невиконання державного закону про заборону продажу спиртних напоїв особам до 21 року. Є стовідсоткова можливість цілодобового придбання горілки, пива чи вина у торгових точках; відсутність належного державного та суспільного контролю за виготовленням горілчаних напоїв, що є причиною продажу у торговій мережі неякісних спиртних напоїв та низькопробних і небезпечних сурогатів; розвинена мережа самогонариння у приватному секторі та підпільних горілчаних заводів, неякісна продукція яких активно поширюється серед населення, особливо серед молоді, що сприяє її алкоголізації та час від часу призводить до важких отруєнь споживачів. Чинником, який активно сприяє поширенню пияцтва серед дітей та підлітків, є реклама горілчаних напоїв як спонсорів спортивних заходів та змагань (футбольних, баскетбольних, гандбольних матчів, тенісних та боксерських турнірів) на телебаченні, наполеглива реклама алкогольних марок під час проведення КВНів, концертних програм, демонстрації телевізійних фільмів, особливо серіалів. Останнім часом спостерігається збільшення загальної тривалості рекламного часу. Наприклад, на каналі “СТБ” рекламна пауза триває 5 і більше хвилин. З іншого боку, велика кількість пивбарів, кафе, ресторанів, казино широко пропагують красивий відпочинок із алкоголем, кальяном, рулеткою.

Крім того, поширенню девіації серед дітей та молоді сприяє зниження виховної ролі сім'ї, авторитету батьків, наявність у суспільстві неповних сімей, де дітей виховує одна мати або один батько, а то й бабуся з дідом. Важливо відмітити, що групу девіантів нерідко поповню-

ють випускники шкіл-інтернатів, які не мають потрібного соціального досвіду, не здатні оптимально пристосуватися до самостійного життя.

Отже, для профілактики алкоголізму та повернення людини до нормального соціального середовища, на нашу думку, необхідно:

- 1.** Максимально нейтралізувати пияцькі традиції та звички, які мають місце у побуті, поширені серед населення та пустили глибоке коріння у свідомість пересічного громадянина і не-свідомо наслідуються молодими людьми.
- 2.** Заборонити рекламу горілчаних напоїв у засобах масової інформації, на телебаченні і радіо, випуск одягу (майки, футболки, спортивна форма), на якому зображені горілчані марки. Застосувати заходи, які б забезпечили ефективну антирекламу алкоголю серед населення країни. Ширше залучити установи освіти, культури, медицини, суспільні організації та рухи, волонтерів до активної пропаганди здорового способу життя, особливо серед молоді, створюючи імідж здорової, непитущої, успішної молоді людини, яка досягла успіху в бізнесі, науці, спорті, сфері культури, на виробництві тощо без вживання спиртових напоїв.
- 3.** Розширити чисельність медичних установ і відділень, які ведуть профілактичну роботу та лікування алкогольнозалежних людей. Забезпечити їх кваліфікованими кадрами, необхідним обладнанням, апаратурою, сучасною методикою лікування та пропагандистською літературою.
- 4.** Підвищити роль та відповідальність сім'ї у вихованні дітей. Зміцнити роль батька у сім'ї шляхом підвищення його суспільного статусу (висока заробітна плата, престижна та гарантована робота, можливість отримати кваліфіковану соціальну та суспільну допомогу тощо). Підвищити соціальний статус матері у сім'ї. Забезпечити її високий соціальний захист, пристойне матеріальне існування; по можливості, звільнити від роботи на виробництві з тим, щоб вона більше часу приділяла вихованню дітей. На рівні держави запровадити виплату грошової суми всім матерям, які мають і доглядають дітей віком від народження до 16-18 років. Посилити відповідальність батьків за девіантну поведінку молоді (алкоголізм, проституція, наркоманія) та притягувати їх до адміністративної відповідальності.
- 5.** Кардинально знизити кількість дрібних державних та приватних торгових точок, які реалізують алкогольні напої, посилити

державний і суспільний контроль за роботою великих супермаркетів, що продають горілку, вино, пиво тощо, щоб створити умови, котрі будуть перешкоджати придбанню горілчаних напоїв неповнотітніми. На законодавчому рівні встановити значні суми штрафів для тих, хто реалізує спиртні напої особам до 21 року. Значно підняти ціну на весь горілчаний ряд. Установити високу планку податків для підприємств, які виготовляють та реалізують алкоголь у торговій мережі (до 80 %) і направити отримані кошти на антиалкогольну пропаганду та лікування алкогольнозалежних членів суспільства.

- б.** Удосконалити систему та організацію психологічної допомоги й адаптації молодих людей, що бажають позбавитися чи позбавилися алкогольної залежності, та створити умови для їх безболісного повернення до суспільно корисної діяльності, допомогти у працевлаштуванні, отриманні кваліфікованої допомоги при перекваліфікації тим молодим особам, які стали на шлях виправлення.

Отже, профілактика та боротьба з пияцтвом та алкоголізмом повинна проводитися всіма членами суспільства за організованої підтримки держави активно, постійно і цілеспрямовано. Особливу увагу звернути на молодь – майбутнє нашої країни, створивши для її існування такі умови, які б стримували та, бажано, унеможлиблювали її деградацію та девіацію.

Література

1. Похлёбкин В.В. История водки, М.: Интер – Версо, 1991. – 288 с.
2. Авдонина Т.И. Формирование трезвого образа жизни учащихся ПТУ средствами культурно-просветительской работы // Дис...канд. пед. наук – Челябинск, 1991.
3. Макаренко Є.М. Навчальна програма дисципліни “Соціологія девіантної поведінки” (для бакалаврів, спеціалістів). – К.: МАУП, 2005. – 11 с.
4. Рязанцев В.А. Социально-психологические и медицинские проблемы пьянства и алкоголизма.– 2-е изд., перераб. и доп. – К.: Здоровье, 1991.– 218 с.
5. П.І. Братусь Б.С., Сидоров П.И. Психология, клиника и профилактика раннего алкоголизма. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – С. 48.
6. Павленок П.Д., Руднева М.Я. Социальная работа с лицами и группами девиантного поведения: Учеб. пособие / Отв. ред. П.Д. Павленок. – М.: ИНФРА-М, 2007. – С. 70-73.
7. Кісельов А.Ф., Хотіна С.Г., Рима П.І., Іванов М.Г. Наркологічна служба Миколаївської області (1950-2008 рр). – Миколаїв: МДУ імені В.О. Сухомлинського, 2008. – 170 с.
8. http://www.sociolab.osvita.com.ua/ukr/articles/alkohol_ua_01_2008/.